

**A MEZŐGAZDASÁGI FÖLDHASZNÁLAT TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI
MAGYARORSZÁGON**
HISTORICAL CHANGES IN AGRICULTURAL LAND USE IN HUNGARY

Káposzta József¹, Némediné Kollár Kitti²

¹egyetemi tanár, ²adjunktus

^{1,2} Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Fenntartható Fejlesztés és Gazdálkodás Intézet,
Vidék- és Területfejlesztési Tanszék
E-mail: kaposzta.jozsef@uni-mate.hu¹, nemedine.kollar.kitti@uni-mate.hu²

Összefoglalás

Magyarország olyan természeti adottságokkal (gazdaságföldrajzi, időjárási feltételek, biológiai alapok, termelési kultúrák) és humán erőforrásokkal rendelkezik, amelyek a legtöbb európai országgal szemben komparatív előnyt biztosítanak az agrártermelés számára. Mégis a mai magyar mezőgazdasággal kapcsolatban nem az a legfontosabb kérdés, hogy az „agrárrium” húzóágazata-e a modernizációnak, hanem az, hogy hogyan tud alkalmazkodni a globális élelmiszeripari trendek változásainak. Az úgynevezett „fenntartható agrárfejlődés” modellje, adaptálva a magyarországi viszonyokhoz mind a hazai adottságok, mind az Európai Unió szempontjából perspektivikus lehetőség. E modellben ötvözhető a környezetbarát mezőgazdálkodás viszonyai, a nyugat-európai ráfordítás-igényes rendszer egyes részei (főként a kertészeti kultúrák esetén), az észak-amerikai extenzív technológia néhány eleme (elsősorban a szántóföldi növénytermesztésben) s a fentiek keretében szolgáló hazai mezőgazdasági hagyományok. Mindezen tényezők jobb megértéséhez a hazai földhasználati rendszerek történeti áttekintésével igyekszik tanulmányunk betekintést adni arra, hogyan is jutott el a hazai földhasználat a rendszerváltás időszakához.

Abstract

Hungary is home to natural facilities (economic geography, weather conditions, biological bases, production culture) and human resources, which provide a comparative advantage for the agricultural production over most of the European countries. In relation to the present-day Hungarian agriculture the most important question is not whether the „agriculture” serves as an engine of the modernization, but how it can adapt to the changes of the global food industry trends. The model of the so-called „sustainable agricultural development” being adapted to the Hungarian conditions, is a perspectival opportunity for both Hungarian qualities and the way of the European Union. This model combines the relations of the environmentally friendly agriculture, parts of the Western European cost intensive system (mostly in case of gardening culture), a few pieces from the North American extensive technology (primarily in the arable crop production) and the national agricultural traditions, which serve as a frame for the above mentioned. Our study tries to give an insight on how the Hungarian leasehold evolved to the age of the regime change, with the help of showing the history of the Hungarian leasehold systems.

Kulcsszavak: földhasználat, termelési szerkezet átalakulása, földosztás, privatizáció

JEL besorolás: R10, R11

LCC: HD72-88

Bevezetés

A nemzetközi szinten is meghatározó teljesítményt produkáló hazai mezőgazdasági ágazat a rendszerváltás után jelentős átalakuláson esett át. Az 1990-es évek elején a termelés és az állatállomány drasztikus csökkenése, a tulajdonviszonyok rendezetlensége, az agrárpénzügyi helyzet megoldatlansága, az integrációs lánc széttöredezettsége, illetve kiépítetlensége, a termelési kedv hanyatlása, az értékesítés körüli kiszolgáltatottság, az érdekérvényesítés szinte teljes hiánya, a vidéki munkanélküliség mérete stb. drámai módon sürgették a stabilizációt, az érintettek és a kormányzat együttes cselekvését. Az agrármodernizációs stratégiának ezért nemcsak a tervezett EU integrációs csatlakozás, hanem az újjáépítés és a társadalompolitika szempontjai miatt is számba kellett vennie a magyar mezőgazdaság tényleges lehetőségeit és távlati céljait, nem feledkezve meg arról sem, hogy a belföldi élelmiszer-ellátás biztonsága minden ország, így Magyarország számára is stratégiai kérdés.

Paradoxonnak tűnik, de a magyar mezőgazdaság az elmúlt évtizedekben - ha eltérő tulajdoni szerkezetben is, de - sok tekintetben hasonló modellt követett, mint a nyugat-európai agrárgazdaságok. Ez a modell igen intenzív, sok ipari eredetű anyagot használ fel, nagy a ráfordítási igénye, s nem kis mértékben környezetszennyező. A '70-es évek elején ez a modell még valóban kiemelt bennünket agrárteljesítményben a környező országok közül, ennek azonban részben konjunkturális, részben olyan keresleti-piaci okai voltak, amelyek a KGST összeomlása után gyökeresen megváltoztak. Az agrárgazdaság lendülete már a '80-as évek közepén megtört, mind közgazdaságilag, mind környezetvédelmi szempontból zsákutcába került, bár az elvonási rendszer is megakadályozta, hogy a létrejövő potenciális forrásokat az ágazat gazdasági és környezetvédelmi korszerűsítésre használhassa. A válság elmélyülése azonban egyértelműen a '90-es évek ideologikus alapú, átgondolatlan intézkedéseire vezethető vissza. Az agrármodernizációnak mégsem a korábbi állapot helyreállításának útjait kell keresnie, többek között azért sem, mert jelenlegi helyzetünkben és a korábbi agrárszerkezetben a nagy ráfordítási igény miatt (energiaárak, importárak) sokkal nagyobb lenne az agrárrolló, mint eddig bármikor. A gazdaságos export nehézségei nemcsak a valóban létező protekcionista korlátok, hanem a magas importtartalom miatt is fokozódnának. Mindezek alapján tanulmányunkban igyekszünk áttekinteni az a közel 200 évet, ami a jelenlegi ágazati kérdésekben is még nyomot hagyva, meghatározó irányokat produkáltak.

Történelmi irányok kapcsolatrendszere

A magyarországi polgári fejlődés elindításában az 1848-as jobbágyfelszabadításnak volt meghatározó szerepe és jelentősége, mivel felszámolták a parasztok a földesúrtól való feudális jogi függését és minden, a földesúrnak járó szolgáltatást. Ez a törvény hosszú időre meghatározó érvényűvé vált, mivel az 1867-es kiegyezés utáni időszakban is döntő kereteket szabott és mozdulatlanságot eredményezett az agrárfejlődésnek és a birtokstruktúrának. A korszak egészére jellemző (az ország 28,1 millió hektárjából 21,2 millió hektárt magában foglaló 1895. évi mezőgazdasági összeírás szerint), hogy a birtokmegosztás meghatározó tényezője döntően a törpe- és kisgazdaságok voltak (CZETTLER, 1932, 1. táblázat).

A táblázat számadatai egyértelműen mutatják az aránytalanságot, mely szerint a gazdaságok több mint 50%-a törpegazdaság, tulajdonosaik száma meghaladja az 1.200.000 főt, de az összterületnek csak mintegy 6%-án gazdálkodnak. Ehhez az aránytalansághoz illeszkedett az agrártársadalom szerkezeti felépítettsége is, mivel a közel 11 millió agrárlakosból, közel 8 millió volt törpebirtokos és bérlő, mezőgazdasági munkás és uradalmi cseléd, azaz az agrárlakosság mintegy 70%-a, míg az ország összes lakosságának 42%-a (SZENDRŐ, 1990).

A századforduló időszakában, Nyugat-Európától eltérően a mezőgazdaság termelési színvonala megrekedt hazánkban. A termés hozamok továbbra is alacsonyok voltak, a modern gépek és eljárások alkalmazása váratott magára (CZETTLER, 1936). A mezőgazdaságban hatalmas nyílt és rejtett munkanélküliség uralkodott. A paraszti lakosság jelentős része kívül rekedt a belső piacon, szinte csak tengette életét. A nagyüzemek viszonylag fejlettebb gazdálkodása és az átlagos paraszti üzemek termelése között hatalmas szakadék tátongott. A túltermelés kezdeti szakaszának következtében a kiviteli lehetőségek összezsugorodtak (GUNST, 1970).

Az 1890-es évektől kibontakozó agrárszocialista mozgalmak időszakában a mezőgazdasági földhasználat vetésszerkezete szinte állandónak mondható és változásokat csak az I. világháború utáni terület elcsatolások okoztak. Az I. világháború kitörésével a nyersanyag- és munkaerőhiány miatt már korán visszaesett a mezőgazdasági termelés. A háború utolsó éveiben a mezőgazdasági termelés a korábbi szint öt-hat tizedére csökkent, ami élelmiszerhiányhoz vezetett.

1. táblázat: A földbirtok megoszlása Magyarországon 1895-ben

(1 kataszteri hold=0,575 hektár)

Megnevezés (méret szerint)	Gazdaságok összesen	száma %-ban	Gazdaságok kh	területe %-ban
Törpegazdaságok				
1 kh alatt	526.949	23,6	232.011	0,6
1-5 kh	716.769	30,0	1.923.157	5,2
Kisgazdaságok				
5-10 kh	458.535	19,2	3.317.079	9,0
10-20 kh	385.381	16,1	5.396.130	14,6
20-50 kh	205.181	8,6	6.012.080	16,3
50-100 kh	36.032	1,5	2.411.657	6,6
Középgazdaságok				
100-200 kh	10.275	0,4	1.403.452	3,8
200-500 kh	6.448	0,3	2.021.432	5,5
500-1.000 kh	3.144	0,1	2.238.905	6,1
Nagygazdaságok				
1.000 kh felett	3.768	0,2	11.901.380	32,3
ÖSSZESEN:	2.388.482	100,0	38.857.283	100,0

Forrás: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1900. XIV. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1900.

Az 1919. évi forradalom bár felvette programjába a földreformot, de végrehajtására megkésve került sor. A 288 ha-nál nagyobb birtokok felosztásáról hozott törvény gyakorlatilag nem valósulhatott meg (GULYÁS, 1985). A Tanácsköztársaság azonban a földreform végrehajtása helyett a nagy- és középbirtokok, sőt a gazdagparaszti birtokok egy részének szocializálását valósította meg, az agrárproletariátus szövetkezeteit hozva létre rajtuk (NYILAS, 1976). Az, hogy az I. világháborúból Magyarország vesztésként került ki, hosszú időre meghatározta gazdaságának fejlődési viszonyait.

A trianoni békeszerződés következtében a földterületek, a korábbi terület 32,7%-ára, míg a lakosság létszáma a korábbi létszám 42%-ára csökkent. Ez a tény lényeges változásokat eredményezett a művelési ágakban és a vetésterület szerkezetében (2. táblázat). A gabonával bevetett területek aránya korábbi 50,9%-ról, 55,4%-ra emelkedett a termőterületek

elcsatolásának következtében. A békeszerződés utáni helyzet meghatározó jelentőséggel bírt a mezőgazdaság fejlődésére Magyarországon.

2. táblázat: A vetésterület szerkezetének változása az I. világháború után (%)

növény	1910-ben 100%-nak véve	1920 után maradt terület (%)
kukorica	100	35
cukorrépa	100	42
vöröshere	100	37
kender	100	23
rozs	100	63
takarmányrépa	100	66
dohány	100	83

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyvek, 1991-1995, KSH Kiadvány Budapest.

Csakúgy, mint más kelet-európai országokban, Magyarországon is földreformokkal próbáltak változtatni az egészségtelen birtokmegoszláson. Ennek következtében jelent meg 1920 augusztusában a Nagyatádi-féle földtörvény. E törvény a földhöz juttatás céljára szükséges ingatlant elsősorban szabad kézből történő vásárlás, árverés, valamint elővásárlási jog alapján kívánta biztosítani (CZETTLER, 1923). Földjuttatásban elsősorban hadirokkantakat, hadiözvegyeket és felnőtt hadiárvékat, továbbá föld nélküli mezőgazdasági munkásokat, törpe- vagy kisbirtokosokat kívántak részesíteni. A földreform céljaira 733.700 hektárt használtak fel.

A földreformmal mesterségesen felduzzasztották a félproletárok és törpebirtokosok amúgy is magas számát, mivel egy igénylőre átlagosan 1,0 hektár földterület jutott. A nagybirtok aránya továbbra is döntő nagyságú volt, mivel bár arányaiban csökkent, mégis 1935-ben az összes földterület 29%-a az 575 hektárnál nagyobb földtulajdonosok kezében volt, míg az 58 hektáron felüli birtokosok kezén az összes földterület 48%-a volt. Ezzel szemben a 2,9 hektáros, illetve az azon aluli birtokosok kezén a földterületnek csak 10%-a volt és a 11,5 hektáron aluliaké volt a földterület 35%-a. Ezek a szám adatok akkor tükrözik a tényleges helyzet súlyosságát, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az összes mezőgazdasági népesség 42%-a egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal (SZENDRŐ, 1990).

3. táblázat: A földbirtokmegoszlás 1935-ben (%)

csoport (kataszteri hold)	létszám (%)	terület (%)	átlagterület (kataszteri hold)
0-5	72,5	10,1	1,38
5-10	12,5	9,2	7,23
10-20	8,8	12,6	14,05
20-50	4,5	13,5	29,39
50-100	0,9	6,5	67,99
100-200	0,4	5,0	139,01
200-1.000	0,3	13,2	408,46
1.000 felett	0,1	29,9	4.307,20
összesen	100,0	100,0	9,84

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyvek, 1991-1995, KSH Kiadvány Budapest.

Az I. világháborút követően kialakult viszonylagos konszolidáció és birtokpolitika meghozta jótékony hatását. A fejlődés egyik mozgatórugója a gyáripar fejlődése volt, amely magával hozta a mezőgazdaságban felhasznált gépek széleskörű terjesztését. Az ipari fejlődés következtében nőtt a belső piac felvevőképessége, de eközben nőtt a dolgozó parasztság nyomora. A mezőgazdaság tőkés átalakításának ezen kezdeti szakaszát segítette a javuló hitelviszony, valamint az értékesítési lehetőségek bővülése. Megjelent a birtokokra jegyezhető jelzálogkölcson, melynek hatására lehetőség nyílt a mezőgazdasági termelés gépesítése és a műtrágya-felhasználás növelésére. Ezek hatására a terméseredmények emelkedése volt megfigyelhető.

Kiemelkedő volt a növekedés a gabona ágazatban (búza, árpa), a cukorrépa és a burgonyatermesztésben, ahol a terméseredmények növekedése meghaladta a 25-30%-ot, de átlagban minden ágazatban megfigyelhető 6-10%-os termésnövekedés. Ezzel ellentétben az állattenyésztés nem regisztrálható fejlődést, mivel mind a szarvasmarha-állományban, mind a sertés- és juhállományban, mind a loállományban visszaesés mutatkozott.

A világválság következtében kialakult áresés, az agrárrolló nagyarányú kinyílása súlyos helyzetbe hozta a mezőgazdasági termelőket. Amíg 1928-ban az ipar körébe tartozó áruk árindexe a mezőgazdasági termékek árindexénél (1913-hoz viszonyítva) még csak 6%-kal volt magasabb, 1930-ban már 47%-kal, 1933-ban 70%-kal. A mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása 1933-ban az 1928. évinek csak 40%-a volt. A válság következtében megnöttek az adóterhek is, amely ebben az időszakban a nemzeti jövedelem 32 %-át tette ki. Ennek következtében egy szűkülő belső piac jelentkezett. Magyarország földbirtokait 1935-ben két nagy csoportra lehetett osztani, úgymint szabadforgalmú földbirtok és korlátozott forgalmú földbirtok. A szabad forgalmú földbirtokok, melyek magántulajdonban voltak, adták a földterület döntő hányadát, míg a korlátozott forgalmú földbirtokok képezték a területek több mint 27%-át (KERÉK, 1939).

Erősen növekedett a munkanélküliség, ami leszorította a béreket és egyre gyakoribbak voltak a szegény parasztság vagyonának árverezései. A válságból való kilábalás megvalósítása - csakúgy mint az egész világon- az állami beavatkozás megerősödését vonta maga után. Az 1934-1937-es időszakban az állam mellett már egyre több egyesülés játszott szerepet a bel-, illetve külkereskedelemben és a szövetkezetek is egyre nagyobb szerepet kaptak az exportőrök által létrehozott szervezetekben is (SZENDRŐ, 1990). A monopóliumok a kivitel egyre jelentősebb részét összpontosították és ezeken belül a kivitel tetemes részét a szövetkezetek bonyolították le. A szövetkezetek az államhatalom támogatásával kereskedelmi forgalmukat jelentősen megnövelték (Hangya szövetkezet). Mindezeket mérlegelve megállapítható, hogy a két világháború közötti időszakban tovább folytatódott a birtokrendszer elaprózódása, melynek következtében az 1930-as években az agrárlakosság 40%-a semmiféle földtulajdonnal nem rendelkezett. Az 5 kh-on aluli törpebirtokosok, bérlők és mezőgazdasági munkások lélekszáma meghaladta az 1,4 milliót, vagyis a szigorú értelemben vett agrárproletárok 3,04 milliónyian voltak (IHRIG, 1941, BEREND-RÁNKI 1972).

A II. világháború után Európa gazdasági, politika térképe meghatározó változáson ment át. Politikai alapon szétválasztották Európát és kialakult a két világrend a kapitalista és a szocialista. A II. világháború után elindult az 1945-1947-es földbirtokreform. Megalakult az Országos Földbirtokrendező Tanács és középfokú szervként a 25 megyei földbirtokrendező tanács. Községi földigénylő bizottság az ország 3.300 községéből, 3.165-ben alakult. Ezzel kezdetét vette a kisajátítás, mely szerint minden 100 kh-nál nagyobb úri birtokot egészében ki kell sajátítani. Ebben a folyamatban a földminőséget nem vették figyelembe. A kisajátítással a föld egyharmada tulajdonost cserélt és azokon a területeken, ahol nem volt kellő mennyiségű

földterület, egyre nagyobb lett a feszültség és egyre gyakoribbak voltak a törvénysértések (PETŐ-SZAKÁCS, 1985). A rendeletek szerint a juttatott föld minimuma 3 kh, maximuma 15 kh lehetett. Az adatok szerint 1,9 millió ha-t osztottak fel körülbelül 660.000 igénylő között. Az átlagos juttatás 5,1 kh volt, mely persze társadalmi csoportonként és vidékenként is változott (4. táblázat).

4. táblázat: Az 1945. évi földreform során juttatásban részesültek adatai

Megnevezés	számuk	kapott terület (ha)	átlag (ha)
Gazdasági cselédek	109.875	530.726	4,9
Mezőgazdasági munkások	261.088	741.455	2,9
Törpebirtokosok	213.930	477.335	2,3
Kisbirtokosok	32.865	82.367	2,6
Iparosok és kisiparosok	22.164	30.998	1,4
Képesített gazdák	1.256	8.372	6,7
Erdészeti alkalmazottak	1.164	4.027	3,5
ÖSSZESEN	642.342	1.875.290	3,0

Forrás: Mezőgazdasági Adattár I. kötet, KSH, Bp. 1965.

A jogosultság, illetve a sorrend megállapítása után a bizottságok döntöttek arról, hogy ki, hol, melyik földet kapja. Általánosan elfogadott módszer lett a sorshúzás. A rendelet szerint a juttatottnak a földért megváltási árat kellett fizetni, amely a végleges változatban kb. 5 éves hasznóbérletnek megfelelő megváltási ár lett. A proletárok 20 évi, a törpe- és kisbirtokosok 10 évi részletfizetési kedvezményt kaptak. A földreform során az ország területének 1/3-át kitevő nagybirtokot teljesen, míg a gazdagparaszti birtokok 1/3-át, összesen 5,6 millió holdat számoltak fel, melynek 40%-át nem osztották ki a kisüzemi művelésre való alkalmatlansága miatt (BERETTYÁN, 1990). Ez a földosztás annyiban tért el a más országokban megvalósult gyakorlattól, hogy míg máshol elsősorban olyanok részesültek földterületekből, akik már rendelkeztek birtokkal, amíg Magyarországon a személyek számára juttatott terület csaknem egésze az agrárnincstelének kezébe került.

A földreformot követő időszakot mind általánosságban, mind pedig a gazdaságpolitika szempontjából cikcakkpolitika jellemezte. Ebben az időszakban (1948-1956), viszonylag rövid ideig tartó, a stabilitást mindig nélkülöző és ismételten megtörő, egymásnak is ellentmondó, politikai-gazdaságpolitikai-agrárpolitikai periódusok váltogatták egymást. Ennek legfőbb jellemzői a parasztság egyes rétegeinek egymásra uszítása, a kuláklisák készítése, a kötelező és erősen progresszív beszolgáltatási rendszer kiteljesedése, az adóterhek általános növelése és az ezzel járó erőszakos szövetkezetszervezés és földrendezés volt. A parasztság földtől való megfosztásának következményeként 1953-ra egymillió kataszteri hold szántóterület maradt parlagon (PETŐ-SZAKÁCS, 1985).

Az ezt követő két év (1955 márciusáig) gazdaságpolitikáját bár ellentmondásosnak tekinthető, mégis a végbement változtatások miatt véleményem szerint pozitívan értékelhető. A politikai-ideológiai-személyi csatározások közepette végbement érvényesülés során ugyanis több olyan gazdasági változás is bekövetkezett, amely jelentősen befolyásolta a teljesítőképességének határára jutó mezőgazdaságot. Többek között mérsékelték a begyűjtési és adóterheket, elengedték a felgyülemlett hátralékokat és lehetőség nyílt az erőszakosan szervezett szövetkezetek feloszlásának, illetve az ebből való kilépéseknek. Megvalósulni látszott az egyéni gazdálkodás bővítése és kiterjesztése. Ezt követően (1955 márciusától) a személyi változások következtében megindult a visszarendezés és az 1951-1953-as agrár- és szövetkezetpolitikai vonalvezetés folytatódott. Ennek következtében a parasztság kilépése a

szövetkezetekből tömegessé vált és ősszel már egyénileg fogtak hozzá az őszi munkák végzéséhez. Országos méretűvé vált a begyűjtések és az adófizetések megtagadása és a parasztek illegálisan kezdték egymás között szétosztani a szövetkezet földtulajdonát. A parasztság meghatározó tömegeiben erre az időre (1956) általánossá vált a zűrzavar a földtulajdoni és használati helyzetet tekintve, eluralkodott az egzisztenciális bizonytalanság (ORBÁN, 1972).

1948-1953

Megalkották a haszonbérletekről szóló kormányrendeletet, melynek értelmében igénybe vették a 25 kh-nál nagyobb bérleteket, illetve azokat amelyek a saját tulajdonban lévőkkel együtt nagyobbak voltak 40 kh-nál. Az így kisajátított bérleteket döntően földbérlő-szövetkezeteknek, vagy földműves-szövetkezeteknek, vagy a földműves-szövetkezetek kereteiben működő földbérlőcsoportoknak juttatták, amelyek később tszcs-vé alakultak. Az idő teltevel egyre erőteljesebbé váltak az erőszakos szövetkezetesítések. A szövetkezetek földtulajdoni és földhasználati viszonyaiban annyi változás történt, hogy a földtulajdonnal rendelkező parasztek szövetkezetbe lépése következtében az 1950. évi csaknem 60%-ról, 1953 közepéig 34%-ra csökkent a használatukban lévő állami tulajdonú földek, s 66%-ra növekedett a termelőszövetkezeti tagok által bevitt földek aránya. A szövetkezetek számbéli gyarapodásával együtt járt a gazdasági eredmények romlása. Ebben az időszakban (1951-1953) a területegységre számítva, a szövetkezetek közös gazdaságai fele annyi termelési értéket állítottak elő, mint az egyéni és egyéb gazdaságok, melynek következtében a megélhetési problémák előtérbe kerülése sújtotta a parasztekot. A vizsgált időszakban (1949-1953) több mint 1 millió hektár földet „ajánlottak” fel a parasztek és más gazdálkodók az államnak. Lényegesen csökkent a mezőgazdasági terület és 1953 nyarára az egész mezőgazdaság, de különösen a szövetkezeti szektor súlyos válságba került. Kézszelfoghatóvá vált a változás szükségyszerűsége.

1953-1955

Nagy Imre miniszterelnökké való megválasztásával (1953. június) új szakasz kezdődött mind az agrárpolitikában, mind az agrárszektor reálfolyamataiban. Növekedett a mezőgazdaság állami támogatása, meggyorsult a gépesítés, nőtt a műtrágya-felhasználás, kiterjedt a talajjavítások területe, vetőmag akciókat szerveztek a parasztek számára, a gyárak mezőgazdasági kézzszerszámokat és fogatos eszközöket kezdtek gyártani. Mindezek a műszaki-technikai javítások mellett azonban lényegesebbek voltak azok az enyhítések, amelyek a parasztság terhein könnyítettek és lehetővé tették a szövetkezetek feloszlását. Többek között (DONÁT, 1977):

- törölték a terménybeszolgáltatási hátralékokat, az adókat és a hiteltartozásokat
- csökkentették a terménybeszolgáltatási kötelezettséget (kb. 10-24 %-kal) és megreformálták a begyűjtési rendszert
- javították a szerződéses termelés feltételein és kedvezőbbé tették a termelői árakat.

A szövetkezetekből kilépő gazdáknak, akik földjeiket korábban felajánlották, állami tartalékföldről kártalanítást kaptak, megszüntették a kuláklisztákat, előtérbe helyezték az önkéntes földeseréket és a tagosításokat az önkéntességre bízták és megengedték a termelőszövetkezetekből való kilépéseket és a szövetkezetek feloszlását. Az egyéni gazdálkodást választók, mintegy 350.000 hektár földterületet kaptak vissza kártalanításként. A gazdálkodók számának növekedésében az iparból vissza vándorolt parasztság is nagy szerepet játszott. A vizsgált időszak alatt mintegy 21%-kal emelkedett az egyéni gazdaságok száma. Az állami gazdaságok területében a folyamatos növekedés volt megfigyelhető. Az 1949. évi 90.000

hektárról, 1954 végére 900.000 hektárra növekedett a földterület. Ennek érdekessége, hogy ez a szám egészen 1989-ig szinte változatlan maradt, mivel 1989-ben az állami gazdaságok földterülete 905.200 hektár volt. A foglalkoztatottak száma is viszonylagos állandóságot mutat, mivel 1954-ben 200.000, 1989-ben 126.000 ember dolgozott az állami gazdaságokban. Részesedésük az ország mezőgazdasági területéből 1954-ben 10, 1989-ben 11% volt.

1955-1956

Miután Nagy Imrét eltávolították a vezetésből, azonnal megindult a visszarendeződés időszaka és ezzel kezdetét vette a második szövetkezetszervezési kampány (HEGEDŰS, 1982). Ennek módszerei kísértetiesen hasonlóak voltak az 1951-1952-ben alkalmazottakhoz. Ennek hatására egyéni gazdaságok száma csökkenésnek, míg a termelőszövetkezetek száma növekedésnek indult. A visszarendeződés nagy ellentétet indított el. A terhek folyamatos növekedése és az ismételten elindított erőszakos szövetkezetesítés egyre nagyobb ellenállásra ösztönözte a parasztságot. A parasztság egyre kevésbé tett eleget beszolgáltatási kötelezettségének és egyre nagyobb intenzitással bontakoztak ki a termelőszövetkezetekből való kilépések. A kampány megtorpant és a parasztság úgy jutott el 1956 őszéhez, hogy forradalmát már jóval előbb elkezdte.

1957-1962

Ebben az időszakban is, - épp úgy mint általában - a hazai mezőgazdaság földtulajdoni és földhasználati viszonyait azok a politikai események, folyamatok és fordulatok alakították, amelyek meghatározói voltak a társadalmi viszonyok változásainak és természetesen nem voltak problémamentesek. A földhasználati viszonyok átalakítása miatt több olyan lépést kellett megoldani, amely a forradalmi események hatására változtak. Többek között a termelőszövetkezetekből kilépő mintegy 200.000 parasztgazda földigényét kellett kielégíteni, amely több mint 1 millió kataszteri hold földterületet érintett. Lehetővé vált a kártalanítás nélkül elvett földek részbeni visszaadása, amely újabb 165.000 parasztgazdát és 500.000 kataszteri hold nagyságú földterületet érintett.

A mezőgazdasági szövetkezetek számában és dolgozóinak összetételében jelentős változások álltak be, mivel a szövetkezetekből elsősorban a földtulajdonnal rendelkező (és közülük is a 7 kat. holdnál nagyobb tulajdonnal rendelkezők) parasztgazdák léptek ki, melynek hatására a nagyobb földterülettel rendelkező termelőszövetkezetbe lépett családok aránya 28%-ról 16%-ra csökkent. Az összes termelőszövetkezeti család 45-47%-a 1957 közepén földnélküli agrárproletár volt. Ennek következményeként a termelőszövetkezetek által használt földterületben az állami tulajdonú földek domináltak. A mezőgazdasági területének 75-77%-a, míg a szántóterület 71%-a állami föld volt. E periódusban az egyéni gazdaságok léte, struktúrája, szociális helyzete és bővülése érdemel figyelmet, ugyanis mintegy 1,3 millió egyéni gazdaságot tartottak nyilván, melyek az ország mezőgazdasági területének 52%-án, szántóterületének 71%-án gazdálkodtak.

Az egyéni gazdaságok legfőbb szépséghibája a struktúrában rejlett, mivel nagyfokú elaprózottságával Európa legszétaprózottabb, leginkább kisüzemű mezőgazdaságát hozták létre. A 400 négyszögölnél (0,14 hektárnál) nagyobb területtel rendelkező parasztgazdák között is nagy különbségek voltak. További hibája volt az egyéni gazdaságoknak, hogy alacsony színvonalú volt a felszereltségük és tárgyi feltételeik nem tették lehetővé, hogy folyamatos termeléssel, elfogadható minőségű árut tudjanak termelni. A mezőgazdasági kollektivizálás példátlan méretű politikai kampányának hatására a termelőszövetkezetek száma folyamatosan növekedett. A szektor aránya a mezőgazdasági területben az 1958 decemberi 8,5%-ról, 1959

márciusára 22%-ra, míg a szántóterületben 28%-ra nőtt. E folyamat hatására 1960 júniusára a szövetkezeti szektor elérte, hogy a mezőgazdasági területből 45 %-ot birtokolt. A további kollektivizálás miatt 1961-ben mintegy 2 millió kat. holddal növekedett a szövetkezetek területe és ezzel a szektor elérte a 58%-os részesedést a mezőgazdasági terület használatából (SALAMON, 1989). Erre az időszakra gyakorlatilag befejeződött a mezőgazdaság szocialista kollektivizálása.

1963-1970

Az 1961 végére befejezettek tekintett kollektivizálástól számított időszakot követően jelentős fordulatot hozott az 1967-es év, mivel megszületett az a földtörvény, amely a szövetkezeti földtulajdon létrehozását szentesítette. Folyamatossá vált a területek koncentrációja és egyre több szövetkezet, illetve állami gazdaság olvadt össze ebben az időszakban. Azt mondhatjuk, hogy szinte általánossá vált az a nézet, mely szerint a nagyobb méretű gazdaságokban tágabb tere nyílik a korszerű technika alkalmazásának, az új tudományos eredmények, valamint a korszerű üzemi és munkaszervezési eljárások bevezetésének, a munkaerő ésszerűbb felhasználásának és a termelési szerkezet célszerűbb alakításának. Az időszak további jellemzője, hogy beindult a szakemberképzés (technikusi, üzemmérnöki, mérnöki), melynek hatása a gazdálkodás eredményességében is kimutatható. Az egyesülések következtében fokozatosan kialakultak a nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblaméretek (DONÁT, 1977).

A gazdaságirányítás 1966-1968. évi általános reformját a mezőgazdaság irányításában megelőzte néhány alapvető intézkedés. Ilyen volt például, hogy a tsz-ek nem kaptak termelési és felvásárlási irányszámokat, megszűnt az előzetes tervkészítés és a hatósági beavatkozás. A reform gazdasági önállóságot, az állam és a szövetkezetek kapcsolatainak lazítását, a szövetkezeti jelleg következetesebb érvényesítésének tiszteletben tartását és a vállalati gazdálkodás kibontakozásának lehetőségeit ígérte a mezőgazdasági szövetkezeteknek, de nem szerepelt a reformban a földhasználati és tulajdonviszonyok rendezésének kérdése. Első lépésként emelkedett a mezőgazdasági árszínvonal, majd később a termelőszövetkezetek hiteleinek elengedésével újabb lehetőségeket nyitott meg az állam.

A termelőszövetkezetek 1967-ben több mint 8 millió kat. hold területen gazdálkodtak. A becslült adatok alapján e földek 37%-a volt a szövetkezeti tagok, 21%-a a tagok házastársának, idős családtagjának, 22%-a az államnak és 20%-a a szövetkezettel tagságban nem állóknak volt a tulajdona. A termelőszövetkezeten belüli földmagántulajdon lényegében korlátozott magántulajdont jelentett és abban nyilvánult meg, hogy a termelőszövetkezet földjáraadékat fizetett a földek tulajdonosainak (TAR, 1967, 1968). Mivel hogy a szövetkezetek földtulajdont nem szerezhettek, az elvándorlások, halálozás, stb. miatt egyre inkább kezdett a földhasználat és a földtulajdon szétválni. Nem kellett sokáig várni arra, hogy az Országgyűlés elfogadja az új földtörvényt (1967. évi földtörvény), melynek értelmében megteremtődött a szövetkezeti földtulajdon (BÉKÉSI et al. 1968, IHRIG, 1968).

1971-1975

Tovább folytatódott a területek koncentrációja és a szövetkezetek összeolvasztása. Az időszak további fontosságát az is mutatja, hogy megjelentek a termelési rendszerek, beindult a táblásítás, a kézimunka-igényes kultúrák elsősorban a háztáji termelésre maradtak és intenzívvé vált a mezőgazdasági termelés. Ennek hatására 1975-re 1.500 hektáronál nagyobb volt a közös gazdaságok 84%-a és a használatukban lévő földterület a termelőszövetkezetek összes földterületének 95%-át tette ki. A szövetkezeti szektor egy különleges sajátosságokkal rendelkező része sem kerülhetett el a koncentráció szelét. Ezekből az egyszerűbb

szövetkezetekből alakultak ki mezőgazdasági szakszövetkezetek és az áfészek keretein belül működő mezőgazdasági társulások. Az egyszerűbb szövetkezetek az ország mezőgazdasági területének mintegy a 4-5%-át hasznosították, de jelentőségük messze túlnőtt ezen. Nagy szerepet tölthettek be az ország gyümölcs- és szőlőtermelésében, az egyes kisállatok tartásában és helyenként a sertések, juhok és a szarvasmarha tenyésztésben is. Centralizációjuk következtében az 1970. évi 225 szakszövetkezetből, 1977-re már csak 98 működött és átlagos földterületük 1.244 hektárról, 2.348 hektárra nőtt (NAGY, 1979).

1976-1989

Ebben az időszakban is tovább folytatódott a mezőgazdaságban a vállalati koncentráció. Az MSZMP XI. Kongresszusának Programnyilatkozata (1975) a földet nemzeti kincsnek deklarálta. Ennek megfelelően megszüntette az állami tulajdonban lévő földek eladását és helyette bevezette a meghatározott időre szóló bérbe, illetve használatba adást. A diktátum a szövetkezetek használatában lévő földalpra az oszthatatlan szövetkezeti tulajdonná való fokozatos átalakítást és a földek forgalmának befagyasztását írta elő. Ennek értelmében a magántulajdonban, illetve személyi tulajdonban lévő földek, telkek adásvételének hatékony állami ellenőrzését követelte meg, megakadályozva ezzel a vagyonfelhalmozást és a spekulációkat (VÁRKONYI, 1989). Magyarország nemzeti vagyonának mintegy 20-25%-át, a természeti erőforrásoknak pedig mintegy 40%-át a földvagyont teszik ki. Az összes földterület 88,57%-a termőterület, 69,69%-a pedig mezőgazdaságilag művelt terület, amely a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termelést szolgálja. A művelési ágak között az idők folyamán megfigyelhető átrendeződés és ezzel együtt a mezőgazdasági terület csökkenése.

Az elmúlt 50 évben számos olyan intézkedés született, mely jogtalan tulajdonelvonás formájában a lakosság szinte valamennyi rétegét érintette. A rendszerváltást követően az Országgyűlés elismerte a sérelmet és erkölcsi kötelességének tekintette, hogy az állam által az állampolgárok tulajdonában okozott károkért részleges kárpótlást nyújtson. A földtulajdoni viszonyokat és a mezőgazdasági birtokviszonyokat átstrukturáló rendelkezések láttak napvilágot azzal, hogy a Parlament megalkotta a kárpótlási törvényt. Az 1980-as években már megoldásra érett, de az akkori politika által meg nem engedett földtulajdon reform az 1991-es és 1992-es kárpótlási törvényekkel rohamléptű változásokba csapott át, azok minden következményével együtt.

Termőföldet nyilvános licitálással vehetnek az adott településen azok, akik ott élnek, vagy ott dolgoznak, vagy ott volt sérelmet szenvedett tulajdonuk. Tehát egy akkora kör, amely rendkívül szélsőséges keresletkoncentrációra vezethet a helyben lakók és a mezőgazdaságból élők rovására. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az árverések a kedvező fekvésű helyekre koncentrálnak, megszüntetve így a helyi lakosság esélyegyenlőségét, a tulajdon elaprózódását váltva ki, s azt is, hogy a kevésbé frekvenciált helyeken irreálisan kicsi legyen a földkereslet. A termőföldre vonatkozóan - tekintettel arra, hogy a termőföld nem szaporítható, mással nem pótolható termelési eszköz - a többi tulajdoni tárgyhoz képest a legtöbb országban speciális szabályozás van hatályban. Magyarországon az új földjogi szabályozást ezen kívül az is determinálta, hogy az elmúlt 40 évben lényegében kizárólag állami, szövetkezeti földtulajdonlás és használat után újra meg kellett teremteni a piacgazdaságnak megfelelő föld-magántulajdoni viszonyokat. Az Országgyűlés ezért alkotta meg 1994. áprilisában az 1994. évi LV. törvényt a termőföldről és ezzel lezárta a rendszerváltásig tartó földhasználati és tulajdoni rendszer átalakulásait.

Következtetések, összegzés

A mezőgazdasági termelés fejlődéséhez elengedhetetlen a földtulajdon stabilizálása, a földkoncentráció elősegítése, a korszerű üzemi struktúrák kialakítása. A jelenlegi birtokstruktúra szétaprózott. A rendszerváltás utáni időszakban a 1,5 millió egyéni gazdaságból mindössze 440 gazdálkodott 500 ha-nál nagyobb területen, a gazdaságok 99%-ának területe 50 ha-nál kisebb volt. A föld, illetve az agrártőke tulajdonrendezése során igen nagy arányban (sőt jelentős részben) városi lakosok jutottak tulajdonhoz. Reális volt a veszély, hogy az agrárstruktúra polarizálódik: egyfelől létrejönnek a tömeges árutermelést folytató, exportorientált kommercializált óriás gazdaságok, másfelől a jelentős részben autark, legfeljebb csak a lokális kapcsolatokra koncentráló, korszerűtlen törpeüzemek.

Mivel az EU-agrárstruktúra az önálló tulajdoni egzisztenciával rendelkező szereplőkre épül, ezért is volt fontos, hogy a rendszerváltás utáni időszakban a családi gazdaságokra alapozódó tulajdoni struktúra alakuljon ki. Ugyanakkor az unióban működő, részben szövetkezeti vonásokkal rendelkező szervezetek is életképesnek bizonyultak, így ezen irány is lehetőséget biztosíthat a hazai rendszer átalakulásának folyamatában. Az EU alapvető törekvése volt mindig is, hogy elégséges számú gazdálkodó maradjon a mezőgazdaságban a környezet, a tájak hagyományos képe, a falusi társadalom megőrzése végett, így megállapítható, hogy

- a mezőgazdaság üzemi méreteinek, gazdálkodási típusának fejlesztése - országonként differenciáltan ugyan, de - mindenütt szervesen összefonódik a vidékfejlesztési, környezetvédelmi, településpolitikai és szociális célokkal is,
- a kialakult jelenlegi szerkezet a stratégiai célként az európai normákkal harmonizáló, magántulajdonon alapuló, elsősorban középzemmi formák (családi gazdaságok, csoportos gazdaságok) irányára hat, így ez megfelelő a nemzetközi trendeknek,
- illetve a kialakult tulajdonviszonyok - a megszerzett tulajdon tiszteletben tartása mellett - olyan új, modern üzemi struktúrák kialakítását szolgálják, amelyek a mezőgazdaság életképes rendszerének kialakítása révén képesek elfogadható jövedelmet biztosítani a mezőgazdasági termelők számára.

Mindezen történeti összefüggések jól mutatják, hogy a hazai földhasználati rendszer átalakulása olyan szerves folyamatokon ment át, amik együttesen elősegítették Magyarországon egy EU kompatibilis rendszer megalakulását, amiben a kiscgazdaságok mellett ma már a termelés biztonságos alapjait megteremtő, koordináló és integráló nagyüzem is helyet kap.

Irodalomjegyzék

1. BÉKÉSI F.-MOLNÁR I.-SERES I.-TAR I. (1968): Új törvény a földekről. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1968.
2. BEREND T. I.-RÁNKI GY. (1972): A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1972.
3. BERETTYÁN J. (1990): Az 1945-1947. évi földreform. AKII kiadvány, kézirat, Budapest.
4. CZETTLER J (1923): Agrárkérdés és katolicizmus. Uo. Budapest, 1923.
5. CZETTLER J. (1932): Mezőgazdasági szociálpolitika. Uo. Budapest, 1932.
6. CZETTLER J. (1936): Földbirtokpolitika Uo. Budapest, 1936.
7. DONÁT F. (1977): Reform és forradalom. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977.
8. GULYÁS P. (1985): Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest. 1985.
9. GUNST P. (1970): A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938). Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. 1970.

10. HEGEDŰS A. (1982): A történelem és a hatalom ígérétében. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1982.
11. IHRIG K. (1941): Agárgazdaságtan. Gergely Könyvkereskedés, Budapest, 1941.
12. IHRIG K. (1968): A termelészövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei. Akadémiai Kiadó, 1968. Budapest.
13. KERÉK M. (1939): A magyar földkérdés. Budapest. 1939.
14. NAGY L. (1979): A magyarországi földreform, a szövetkezeti földtulajdon és a földhasználat. A Termelészövetkezetek Országos Tanácsa kiadványa, Budapest. 1979.
15. NYILAS J. (1976): Korunk agrárgazdasága. I.-II. kötet. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. 1976.
16. ORBÁN S. (1972): Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
17. PETŐ I.-SZAKÁCS S. (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1985.
18. SALAMON K. (1989): A harmadik út kísérlete. Eötvös Kiadó, Budapest. 1989.
19. SZENDRŐ L. (1990): A földtulajdon és használati viszonyok alakulásának történeti áttekintése. AKII kiadvány, Budapest. 1990.
20. TAR I. (1967): A földtulajdonról és a földhasználatról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1967.
21. TAR I. (1968): A kívülálló földjeinek megváltásáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1968.
22. VÁRKONYI E. (1989): Akié a föld.... Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989.